

ՍՈՒՆԻԱՍԻԻ

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

(ՌՈՒԱՐՏՈՒ—URARTU)

(Շար. տես թագմ. 1928, էջ 249)

Գ. ՄԱՍ. ՎԵՐԶԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԶԱՆԸ 720ԵՆ ՀՍ. ԿՍԵՍԱՒ՝ ՔՐԻՍՏ. ԱՌԱՋ:

Ջինուորական նեղ կացութիւնը որ յաջորդեց Թակկաթ—Քալէսարի մահուան, նպաստեց վանեան Թագաւորութեան վերստին կանգնելու այդ Թագաւորին դէպ ի հիւսիս կատարած արշաւանքներէն իր կրած պարտութիւններէն: Ռուստանի Մնացած արձանագրութիւն մը՝ Սեւա, նայ լճին վրայ կախուող ժայռի մը ճակատը, կը նկարագրէ 23 Թագաւորներ իրեն հպատակեցնելը՝ «Իքանի» (Ipani) կոչուած երկրաւորսին մէջ, որ Երեւանի և Փիֆլիսի միջև կ'իջնայ: Սարգոնէն կ'իմանա՞ր թէ ան խլած էր Միինիէն Ուիստիսի (Uisdis) շրջանը, անոր ցորեն—քաղաքներուն հետ, «որոնք երկրքի աստղերուն նման անթիւ էին»։ Եակկին հաւա, նական կարելի է սեպել սա ալ թէ այս հողաւ մասը Միինիէն իբր վարձք տրուած էր Ուրարտուի, Ասորեստանի դէմ անոր օժանդակութեան համար: Դոյն իսկ հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ վանեան ազդեցութիւնը կը վերապրէր:

Սակայն որոշ էր որ Ասորեստանեան վտանգէն այսպէս ազատ մնալը երկար պիտի չտեւէր. Ասորեստանեան բանակը նորէն ահարկու էր, և որոշ էր որ ուժեղ առաջնորդի մը յայտնութեամբ և ներքին անհամաձայնութեանց բարձումով ուրիշ յարձակում մը պիտի կատարուէր Հայաստանի վրայ: Որով Ռուսաստանի արշաւանքաւ կազմելու դաշնակցութիւն մը հիւսիսային ազգերու ինչպէս նաեւ Միթա կամ Միտասի (Mita կամ Midas) հետ, որ կ'իջնէր Մուշքի (Mushki) և այդ օրերուն քաղք Սիւրյոյ յառաջագոյն ազգերէն մին էր: Հիւսիսային Դաշնակցութիւնը ըստ երեւոյթի գէշ կազմուած էր, քանի որ Ռուսաստանի Միթա սրտակցօրէն գործին փարած էին երեւար: Մանաւանդ երկրից դժուարակիր և լեռնային ըլլալով, ներքին կազմակերպութիւնը և գործելակերպը ընդհանրապէս դիւրին չէր: Սարգոնի վիճակեցաւ իր հակառակորդները առանձին գարնել: Դարի Կարկինիէն, Սիւրիոյ Դաշնակցութեան կեդրոնը ինկաւ (717 Քրիստ. առաջ), որով Ասորեստանեան ազդեցութեան նե-

թակայ եղաւ Եփրատի վրայի անցքը: Փոխանակ միանալու՝ Սարգոնի թշնամիները, իրենց ուժերը բաժնեցին, և մինչ Միթա առաջնորդեց դաշնակիցները Եփրատի արեւմտեան կողմը, Ռուսաստանը մըջը թակեց Միինիի երկրներուն մէջ, դէպ ի արեւելք: Միինի ժողովուրդը կը նմանէր այս օրուան Քիւրտներուն. քաղաքային կազմակերպութիւն չունէին և իրենց բանակը աւազակային խումբեր էին միայն: Սարգոնի դիւրաւ յաջողեցաւ զանոնք ընկճել (715 Քրիստ. առաջ): Յետոյ դարձաւ արեւմուտք դէպ ի Միթա և Սիւրիական աղբիւրները ու վտարեց թշնամին Տաւրոսէն անդին: Այլ ազատ էր Ռուսաստանը յարձակելու մինչև իսկ վանի ամրութեանց մէջ:

Հայաստանի վրայ յարձակումը տեղի ունեցաւ 714ին Քրիստ. առաջ: Վանեան բանակը կատարեալպէս պարտուեցաւ Միինիի Ուիստիս շրջանին Ուսուս (Uasus) լեռան կիրճին մէջ, որ ըստ Թուրոյ—Տանկիւնի քննութեան Ուրմուլ լճին արեւելեան կողմը գտնուող Սահէնը լեռան հետ նոյնն է: Ուսքայիայի (Uskaia) մէջ Ասորեստանի զօրամասեր վանեան Թագաւորութիւնը մտան: Վանեան ուժերու մնացորդներ իրենց թագաւորին հետ միասին ստիպուած վանապատանած էին, մինչ անզին բնակչութիւնը լեռները իբր թաքստոց ընտրած էին կամ անոգնական՝ յարձակողներէն շարդուած: Գիւղեր և քաղաքներ հրկիզուեցան: Սարգոն վերջապէս ինքզինքը գտաւ վանայ լճին հիւսիսային մասին վրայ, Ասորեստանեան ճակատը Ուէյսիս (Պիթիս) հասաւ բայց անոր ամրութիւնները գրաւել անկարելի եղաւ և յաղթականը, Խուպուշիայի (Khupushkia = ներկայ Սարգը) հարկերը՝ ընդունելէ վերջ, յանկարծ վճռեց ետ դառնալով դիմել անճանապարհ երկրի մը մէջէն Մուսասիր քաղաքին վրայ, ուր Ռուսաստան պահած էր իր ամբողջ հարստութիւնը: Երկուսն որոշում մըն էր այդ տեղը անառիկ կը տնկուէր և փոքր ճիւղ մը յարձակողներուն ճամբան զոցելու՝ մանաւանդ ետ դարձի ուղին՝ անոնց բնաշնչումը պիտի ըլլար: Բայց Սարգոն վստահացած էր իր արագ գործունէութեան և նաեւ վանեան ուժերուն անկազմակերպ վիճակին վրայ: Ետոյ գիտէր նաեւ որ յաջողութեան պարագային ան երեւակայելի հարուստ աւար մը իր ձեռքը պիտի անցնէր:

Այս պատերազմին նկատմամբ իր տուած տեղեկութիւնը, որ նամակի մը ձեւով եղած է, ուղղուած Աուր աստուծոյ, կը նկարագրէ իր յար-

ձակման ընթացքն եւ յաշող եւթը: Առանց ընդիմութեան Մուսասիր հասած էր, անոր հպատակ թագաւոր Արգանա (Արգանա) փախած՝ ձգելով իր կիները եւ ընտանիքը յաղթականին զթուսեան, իսկ զժրարտ քաղաքացիք խնդրուելով իրենց տուններուն տանիքներուն վրայ, կամ աւերաբերելով փոշոյ մէջ իրենց ձեռքերուն եւ ոտքերուն վրայ, լալագին խորհրդեցի գթալ իրենց կեանքին: Խալտիսի տաճարը կործանեցաւ եւ մեծ աւար առնուեցաւ թէ՛ տաճարէն եւ թէ՛ պալատէն, մի առ մի արձանագրութեան մէջ թուարկուած է այդ աւարը: Ոսկի եւ արծաթ, թանկագին փայտեր եւ քարեր, փղոսկր եւ ճոխ կահկարասիք Ասորեստանցւոց ձեռքը ինկան: Անթիւ ոսկի եւ արծաթ ըմպանակներուն հետ էր նաեւ «արծաթ բաժակը Ռուսասիր իր կափարիչով» («բաժակներ Դապալի (Tabal) երկրէն» եւ արծաթ խնդամաններ նոյն երկրէն: Կար ամեն տեսակ եւ չափով երկաթ կամ պղինձ առարկաներ, ներկուած կտուէ հագուստեղէններ, ի մէջ այլոց կարմիր բանուածք մը «Արարատի եւ Քուրխիի (Karkhi)»: Տաճարին զանաւորանէն առնուած էին տաղանդներ ոսկիի, արծաթի եւ պղնձի, ձի, ոսկի մեծ սուր մը, նաեւ նիզակներ, նետեր եւ 893 արծաթ սկահակներ «ձեռարուեստները Արարատի, Ասորեստանի եւ Քուրխիի»։ փղոսկր եւ կարծր փայտէ դաշուներ՝ արծաթ եւ փղոսկր երախակալներով: Ոսկիէ տահանները, որոնք եւրեքական կախուած էին տաճարին գրան իւրաքանչիւր կողմը, խլուեցան պատերէն, եւ յաղթականները իրենց հետ տարին նաեւ ոսկեձոյլ կերպը Ապուպուի (Abubu) կամ ջրհեղեղի-Վիշապին, մարդու ձեռքի մը վրայ նստած: ասիկա կը փակէր դուռը, ուրիշ երկու ոսկի բանալիներու հետ հետ, որոնք շիթիթ աստուածուհիներու գլխու պահպանակներուն պէս ձուլուած էին: Տաճարէն անուեալ ուրիշ աւարներու հետ միասին կային նաեւ 12 արծաթ վահանները զարդարուած առեւծի եւ վայրի ցուլի գլուխներով, նաեւ Ապուպուով (Չիւսական ջրհեղեղ-Վիշապին համաւաւար կերպաւորութիւն մը) նոյնպէս ոսկի օղակը «որ կը հաստատէր հրամանները Բակմաստուրի» (Bagmastu) Խալտիսի կողմէ եւ Մուսասիրի յատուկ աստուածուհիին, եւ փղոսկրէ մահակալը արծաթ անկողնով՝ որուն վրայ կ'ենթադրուէր թէ սրբազան գոյզը կ'ընկողմանէր: Վանեան թագաւորաց արձաններն ալ ինկան Սարգոնի ձեռքը, ինչպէս եւ «պղինձ մեծ կաթ», սակայն որ կարող էր պարունակել 80 չափ ջուր, իր պղնձէ մեծ կափարիչով միասին, զոր Արա-

րատի թագաւորները գինիով կը լեցնէին երբ Խալտիսի զոհ կը մատուցանէին»։

Մարգոն կը յայտարարէ թէ երբ Վանեան թագաւորը իմացաւ իր զանձին կորուստը, այդ աղէտին մեծութենէն այնքան ընկճուեցաւ որ անձնապաշտ եղաւ մարմնոյն մէջէն սուր մը անցնելով: Եւ սակայն այս տեղեկութիւնը ձեւու չի կրնար ըլլալ եթէ Ռուսասիր կողմէ Սիտիգան-Թօփաւա (Sidikan-Topzawa) շրջանին մէջ կանգնած յիշատակարանը աւելի վերջի շրջանի մը չի պատկանիր, քան Մուսասիրի կործանման ժամանակաշրջանին, ինչպէս որ ենթադրուած է: Գործիքեան իմաստը իրապէս հակառակը կը պնդէ: Կը նկարագրէ Արգանայի վերստին իբր հպատակ թագաւոր Մուսասիրի վրայ հաստատուիլը, ըստ այսմ պէտք է Ասորեստանեան պատերազմէն կանխագոյն մէկ շրջանին վերադրել: Ռուսաս կը յայտարարէ թէ Վանեան բանակները թափանցեցան մինչեւ «Ասորեստանի լեռները», Ասորեստանի թագաւորութեան հիւսիս արեւելեան կողմը եւ իր դարձին դէպ ի վան, ան հաստատած էր Արգանա իբր հպատակ թագաւոր Մուսասիրի վրայ, մէկ կողմէն ալ իբր պահակ թշնամոյն վրայ: Արգանայի թագաւորութիւնը տեղի ունեցաւ Խալտիսի տաճարին մէջ որ զեն կանգուն էր:

Ռուսաս Վ. հաւանաբար նոյն է այն Ռուսաս հետ զոր Վ. անայ մօտ Քէշիշ կէտի մէջ զբռնուած հնութիւնը կը յիշէ, կը նկարագրէ անոր շինարար միւս գործերը: Գլխաւորաբար ջրաւ կայանի մը կազմութիւնը Քէշիշ կէտի աղբիւրներուն մօտ, ջրանցքի մը շինութիւնը, եւ հոր պարտեզ-քաղաքի մը հիմնուիլը՝ Ռուսախինաս (Rusakhinas) կոչուած «քաղաք Ռուսասի», Վանայ ժայռին արեւելեան կողմը՝ իր այգիներով եւ պալատով: Պարտեզ-քաղաքին իր հին տեղէն փոխուելուն պատճառով եւ միջնաբերդին աւելի հարաւային կողմը զետեղուիլը կարելի է վերագրել նոր քաղաքին պաշտպանուած ըլլալուն Թփրազ Գալէի բերդերով: Միեւնոսի կողմէ փորուած ջրանցքը այլեւս անգործածելի էր, եւ նոր ջրանցք մը կարեւոր: Պէտք է յիշել որ Վան քաղաքին տարին մասը աւերած էր Թակաթ-Բալէսարի կողմէ: Ռուսաս առաջնոյն յաշորդեց՝ 714ին Քրիստ. առաջ՝ իր որդին Արգիտիս Բ.: Մուսասիրի գրաւումը եւ արքայական զանձին Սարգոնէն աւար առնուիլը աղէտ մ'էր որուն պարզեցութիւնէն բնաւ չազատեցաւ Վանեան թագաւորութիւնը: Սարգոնի տիրապետութեան վերջին տարիներուն, Ասորեստանի համար

ալ ինդիկ շինաց. միայն Անեքեբրիմի գահակալութիւնէն վերջն է որ այդ մասին կ'իմանանք։ Սակայն Ասորեստան ուրախանալու որեւէ պատճառ չունէր։ Ճիշտ է որ Ուրմիոյ լճին հալաւային շրջաններուն մէջ որեւէ նեղութիւնէ չէր վախճուեր, բայց Պիանասի թագաւորութիւնը իբր թումբ պաշտպանած էր Ասորեստանը հիւսիսային հորդաններուն յարձակումներուն դէմ։ Այժմ այդ ծառայութիւնը պէտք եղածին չափ ուժեղ չէր շարունակուելու համար։ Սկիւթացիք (Scythians - Ashguzai) և Կիմմերեանները (Cimmerians - Cimirrai) հիւսիսէն հորդեցան վանեան երկրին ալ ու ձախ կողմերէն, իսկ Փոփրգեան (Phrygian) ցեղերը, որոնք հետզհետէ Հայեր պիտի ըլլային, արդէն արեւմուտքէն կը յառաջանային։ Կիմմերեանները արդէն Լիդիա (Lidia) հասած էին, որովհետեւ Էլպարնատոնի կ'ընկերացնէ զանեղ Սաբարտայ կամ Սարտէսներու ինչպէս նաեւ Սկիւթացիներու և Մարբուրու հետ։

Այսու հանդերձ իրենց անմիջական իշխանութեան տակ գտնուող հողին վրայ Տուսբասի թագաւորները պահեցին իրենց իշխանութիւնը։ Սենեքեբրիմի մէջ նամակը, իշխան եղած ատեն գրուած, մեզ կը տեղեկացնէ թէ « Կուրանիա (Gurania) — այժմու Կիրինը թոխմա սուրի վրայ — Նագիու (Nagiu), Արարատի բերդը և Կամիր (Gamir) բերդը հարկ կը վճարէին Արարատի »։ « Բայց երբ Արարատի մարդիկը գացին Կամիր, անոնք պարտուեցան »։ Կամիրի մէջ գուցէ գտնեք Կիմմերեաններու անունը, Գենեսիս (Genesis) կրնի Կոմերը (Gomer)։ Աւելի վերջ կ'իմանաք թէ Ուէյսիս, այսօրեւ Պիթիւս, գրաւուած է Արարատի թագաւորին հրամանաւորներէն — Արարատի Սեթենի (Seteni), Ուքայի (Ukka) Սունան (Suna), Քանիումի (Kanium) Սաքուդան (Sakuta), Ազիի (Alzi) Սիպլիան (Siblia) Արածանիի վրայ և Ամիրալիուի (Armiraliu) Թութուն (Tutu), Ամիտան (Amida-Siharպէթիր). կատավարչին ծանօթագրութիւնը առ Սենեքեբրիմ, խորհուրդ կու տայ զգոյշութեամբ պաշտպանել Ասորեստանեան քաղաքները վաւանեան թագաւորութեան սահմաններուն վրայ, Արգիստիսի դէմ։

Արգիստիսի որդին և յաջորդը եղաւ Ռուսաս Բ. Բեկի և Լենման — Հաուպի կողմէ վանայ լճին հիւսիսային կողմը Աճենազի մէջ գտնուած արձանագրութեան մը մէջ կը յայտնէ թէ տիրած է Մուշքիի, Հիթիթներու և Խալիթունի կամ Հալիթունի (Khalituni կամ Halisones). Մենագ-

կերտի մօտ գտնուած ուրիշ արձանագրութիւն մ'ալ — Երզնկայի և Խարթուռի միջև — կը խօսի Ազիի իր զբաւման մասին։ Միինիի մէջ ալ իր իշխանութիւնը ճանչցուեցաւ, ըստ վաւերագրութեան մը՝ որ գրուած էր այդ երկրէն իշխանի մը տղուն կողմէ, որ գործադրներ և ուրիշներ իրկած էր Վան, օգնելու համար Ռուսասի չինարաական աշխատանքներուն, Թուրաք-Գալէի տաճարին շինութեան առթիւ։ Կիմմերեան վտանգը անցած էր այլ եւս, իրենք և իրենց պետը Թուշեա (Teushpa) պարտուած էին Էլպարնատոնի կողմէ խուլուսքիայի (Khubushkia - Sarr) մէջ և զէպարեւմուտք ջուած Գորը Ասիոյ մէջ, կ'երեւի թէ հանրային վտանգը Վանի և Ասորեստանը իրարու մօտեցուցած էր, և ըստ այսմ մենք կը տեսնենք որ Ռուսաս Ասորպանիպալի ղեսպան կ'ուղարկէ զինքը Ելամացիներուն վրայ — իսկ յաջորդէն զինքը Ելամը շինարարելու։ Քանի մը տարի վերջ, Ասորպանիպալի Արաբիոյ վրայ ըրած արշաւանքէն յետոյ, ուրիշ ղեսպանութիւն մ'ալ եկաւ Արարատին Ասորեստանեան արքունիքը, այս անգամ Սաղուրիս Գ-է զրկուած՝ որ իբր Ռուսասի որդի կը ներկայանայ։ Ամէն պաւրագայի Ասորպանիպալ կ'իմացնէ թէ անոր « արքայական հայրեր » դաշինք կ'ընեն են Ասորեստանի թագաւորին « արքայական հայրեւուն » հետ որ Պիանասի արքայական տունէն յառաջ եկած կը նկատուի։

Ուրիշ Սաղուրիսի մը ձգած է իր վրայ խօսող յիշատակարան մը, Երեւանայ լճին հարաւային ափաւր վրայ, ուր ինքզինք կ'անուանէ « Երիթ Ռաբիսի » (Rapis)։ Սակայն ինքզինքը չի հոչակեր իբր թագաւոր Պիանասի կամ Տուսբասի, որով զինք պէտք է ենթադրել իբր հպատակ իշխան մը՝ որուն երկիրը կը տարածուէր զէպի հիւսիս, և ինք հաւանաբար արքայագուն մ'էր։ Միւս կողմէ տարբեր տարբեր պղնձէ առարկաներ, վահաններ, զոհաբերութեան անօթներ, մարդագլուխ ցուլեր և պալատի մը մանրանկար օրինակը, գտնուած Թուրաք Գալէի մէջ, վկայ են չինարաական գործունէութեան մասին Ռուսաս թագաւորին որդի Երիմենասի (Erimeenas)։ Այս ծնացորդները ըստ երեւոյթին կը պատկերանին պարտեզ-քաղաքին վերջին շինութեան կամ հաստատութեան շրջանին։ Ներկայ գործոս այսպէս կը հաստատուի իր-հին-այն կարծիքին մէջ, թէ այդ ծնացորդներուն մէջ պէտք է փնտռել վանեան թագաւորութեան զբաւման վերջին վաւերագրութիւնը։ Երիմենաս պէտք է եղած ըլլաւ Սաղուրիսի Գ-ի յաջորդը։

Արարատի թագաւորութիւնը զոյւթիւն ունէր դեռ, երբ Երեմիա գրուած էր: Հոն Արարատի, Միհնիի (կամ Mannai) և Աքենագի (կամ Ասգանագի) թագաւորութիւնները հրաւիրուած են օգնելու Մարաց՝ Բաբելոնի կործանման ատեն: Կիրոս Պարսիկը դեռ տեսարանին վրայ չէր ելած, Մարերը դեռ կը գրաւէին այն դիրքը արեւմտեան Ասիոյ պատմութեան մէջ, որ յետոյ հետզհետէ գրաւուեցաւ Պարսիկներէն: Մարգարէութեան թուականը, ըստ այսմ պէտք է ըլլայ նախ քան 560՝ Քրիստ. առաջ:

Ու երբ վարագոյրը դարձեալ կը բարձրանայ, Պիանաս այլակերպուած է Արմենիայի վանեան լեզուն փոխանակուած է շընդ-Երեզական լեզուաւ մը, և քաղաքները նոր անուններ կրած: Դարեհի կողմէ Մարաց իշխանին դէմ մղուած պատերազմը մասամբ տեղի ունեցած է Արմենիայի մէջ, և Մարաբոն կ'ընէ թէ Մաքիանի (Magian) դէմ դաւող եօթը դաւադիրներէն միոյն՝ Հայտարնէսի սերունդը եղաւ Արմենիայի թագաւոր, և հոն իշխեց Դարեհ վշտասպեանի ժամանակէն մինչեւ Աղէքսանդրի ատենը: Վառայ ժայռին վրայ վանեան թագաւորներու արձանագրութեանց յաջորդող բնեռագրութիւնը գրուեցաւ Քսենքսէսի կողմէ: Այս երկու շրջաններուն մէջ ժամանակամիջոցը կը մնայ նոյն այն խաւարին մէջ զոր կը ծածկէ Հռովմէական Բրիտանիան Քրիստոսեայ Անգլիայէն բաժնող շրջանը: Բոլոր վերջին գիտածնիս սա է թէ Քրիստ. առաջ՝ 609ին, Մարերու և Բաբելագիւններու կողմէ Ասորեստանի անկումէն վերջ, յազթողները յառաջ խաղացին ընդդէմ վանեան թագաւորութեան հին մայրաքաղաքին:

Թրգմ. Յ. ՔԻՒՐՏՅԱՆ

konnen et de son gouvernement, ont été accomplis en faveur du pays et du peuple éthiopiens. Ayant eu l'occasion d'étudier depuis plusieurs années l'histoire critique de l'Abyssinie, par des moyens aussi bien personnels

S. M. Ras Taffari Makonnen
Roi d'Ethiopie

L'ETHIOPIE ET SON ALTESSE IMPÉRIALE LE RAS TAFFARI MAKONNEN

A l'occasion de la nouvelle année éthiopienne (1 masgarram) laquelle correspond au 10 Septembre de notre calendrier, je considère comme un devoir important de rappeler par quelques phrases, les pas progressifs qui sous l'égide de S. A. I. le Ras Taffari Ma-

qu'universitaires, et mes parents, les deux frères Mihran et Nazareth Hazarian, qui depuis l'époque du grand Ménélik habitent l'Ethiopie, m'ayant été, en tous points utiles dans mes études critiques j'ose déclarer, sans ambages, que dans une période étonnamment courte, l'Abyssinie a fait des progrès si gigantesques, que même les Européens en sont demeurés étonnés.

Aux temps anciens, c'est-à-dire à l'époque des Empereurs Théodore et Johannès, l'esprit